

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran /June 2019, c. 5, s.1: 443-462

Kur'ân'da Yeminlerin Sırları

Min Esrârî'l-Kasemi fi'l-Kur'âni'l-Kerîm

Süleyman b. Ali

Yrd. Doç. Dr., Ağvat Üniversitesi, Cezayir

Çeviren/Translated: Mustafa ŞENTÜRK

Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Trakya University, Faculty
of Theology, Department of Commentary

Edirne/ TURKEY

mustafasenturk@trakya.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8310-7609

Çeviren/Translated: Seyyit ALÇI

YL Öğrenci, Trakya Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Master Student, Trakya University, Faculty of
Theology, Department of Commentary

Edirne / TURKEY

sytmr92@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6467-2207

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Tercüme Makale / Translation Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Süleyman b. Ali, “Min Esrârî'l-Kasemi fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”
Çeviren Mustafa Şentürk - Seyyit Alçi. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran
2019): 443-462.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

Bu kısa araştırma, Kur'ân'daki bazı yeminlerin esrârını ele alacaktır. Bu da Allah'ın yemin ettiği şey ile üzerine yemin edilen şey arasındaki sıkı bağlantı ve aralarındaki ortak ilişkiler ile birincinin (kendisi ile yemin edilenin) ikinciyeye (üzerine yemin edilene) delâletini de tedkîk etmek sûretiyle yapılacaktır.

Biz bu konuda ilk olduğumuzu iddia etmiyoruz. Bizden önce de bazı eski âlimler ve bazı muhaddisler bizden önce bu konuyu işlediler. Fakat bizim kendimizle ilgili iddiamız, bu araştırmada ele alınacak âyetlerin bizzat kendisinde bulunan bazı sırları araştırmaktır. Bu metod daha önce izlenmişse de bizim incelediğimiz şekilde hassas bir uygulaması pek yaygın değildir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kasem, Yemin, Târık, Vâkıa

Abstract

This short research looks into the mysteries of some oaths in Qur'an. The aim is to draw attention to the connection between oath and things sworn on. We don't claim to be the first to do it. Some elder scholars and muhaddiths studied this topic before us. Unlike the others, our claim is to research some of the mysteries that are in the verses of Quran.

Key Words: Qur'an, Kasam, Oath, Târık, Vâkıa

Giriş

Değerli okuyucuya sunduğumuz bu makale; zihinde dolaşan, en sonunda da kapsamlı ve derin bir vizyon olarak görünür hâle gelen düşünceler önünde ürkekçe duran bir başlangıç olarak değerlendirilebilir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in mucizevî anlatım biçiminde dilleri susturan ve onları sözün menfezlerine sürükleyen incelik ve sırlar daha çoktur. Ben bu muazzam denizden elde edebildiğim ve Allah'ın gökyüzü, yeryüzü, yıldızlar, kuşluk vakti, fecir vakti gibi mahlûkâtından birine ettiği yemindeki harika anlamları -ki sonrakiler de Allah'ın izniyle onlara ilişkin olacak- seçtim. Bu hususta merhûm Dr. Bintü's-Şâti''ın daha sonra anlaşılacağı üzere, "kendisiyle yemin edilen" ile "üzerine

* Bu çalışma, Süleyman b. Ali'nin, *Mecelletü Câmiati Ümmi'l-Kurâ li Ulûmi's-Şer'îyye ve'l Lüğati'l-Arabîyye ve Âdâbihâ*, cilt: 19, sayı: 31, 1425/2004, ss. 553-571'de yayınlanan "من أسرار القسم في القرآن الكريم" adlı makalesinin çevirisidir.

yemin edilen şey” arasındaki kapsamlı münâsebetе dâir bu alanda vaz’ettiği genel kaideyi de resmettim. Araştırmacı/nın (olarak) belki de ulaşacağı(mız) en önemli veri, Allah’ın kendisi ile yemin ettiği şey ile üzerine yemin ettiği şey arasındaki münâsebeti araştırmaktır ki bu konu eski âlimlerin zihninden kaçmamıştır. Fakat -bununla birlikte- onlar bu konuyu yeminin parçalarını bir araya getirebilecekleri genel bir metod haline getir(e)mediler. Bintü’ş-Şâtı’ın işaret ettiği şey de işte budur.

Bu araştırma, merhûm Âişe Abdurrahmân’ın (Bintü’ş-Şâtı’) *Tefsîru’l-Beyân li’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı tefsîrinde dikkat çektiği ciddî ve dâhiyâne işaretlerin adımlarını takip edecektir. Çünkü o, Allah’ın yaratılmışlar üzerine ettiği yeminin; bazı eski müfessirlerin ve Kur’ân’daki yemin konusunu, sadece üzerine yemin edilen bu mahlûkâtın yaratıcısına delâlet etmesi açısından yüceliğini açıklamak üzere ele alan diğer(âlim)lerinin dedikleri duruma delâlet etmediği görüşündedir. Bu husus, yukarıda zikredilen tefsîrinde¹ açıkladığı başka bir manâya (daha) delâlet eder. (O, bu meseleye değinmiş) Fakat bu konuyu derinliğine tahkik edip de üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmamıştır. Çünkü bu durumda yeminin artık bilinen manâsına delâlet etmediğini ve başka bir anlama geldiğini söylemiştir. Yeminin bu tarz kullanımında, diğer bütün kullanımlarda olduğu gibi, kelimelerin lügat manasından çıkıp başka bir manâya gelmesi Arap belâgatinde marûf bir durumdur.²

Bize göre gerçek şu ki, yeminin Kur’ân-ı Kerîm’deki bu türü, yeminin tekîd ve tahkîk anlamındaki asıl amacından çıkmaz ve fakat Bintü’ş-Şâtı’ın da bizzat işaret ettiği gibi bu amaca başka bir yolla delâlet eder.³ O da şudur: İnsanların günden güne müşâhede ve idrâk ettiği ilâhî âyetler olan mahlûkâta edilen yeminler; Allah’ın kullarına vurgulamak istediği gaybî hakikatleri açıklamak ve vurgulamak sûretiyle, Allah’a övgüler anlamına yorulur. Çünkü bu tür yemin, Arap dilindeki herhangi bir yeminden bile elde edilen tekîd ve ispat ifadesinden soyutlanmamıştır. Ancak aralarında ince bir fark vardır ki o da (genellikle görünen) mahlûkât üzerine edilen bu tarz yeminde, gaybî bir

¹ Bkz. Âişe Abdurrahmân, *et-Tefsîru’l-Beyânî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 5. Baskı, (Kahire: Dâru’l Maârif), 24.

² Âişe Abdurrahmân, *et-Tefsîru’l-Beyânî*, 25.

³ Âişe Abdurrahmân’ın şu sözüdür: “Muhakkak ki onunla ayırma gücü kastediliyor”. Âişe Abdurrahmân, *et-Tefsîru’l-Beyânî*, 25. Âyetlerin işaret etmesi ile açıkça söylemesi arasında fark vardır.

hakîkati beyân ve onu görünen bir hakikatle tekîd özelliği vardır. İşte bu normal yeminde göremediğimiz bir husustur.

Bizim bu araştırma çerçevesinde arzu ettiğimiz şey, (bazı) eleştiri ve yorumlarla birlikte (sırf) Bintü's-Şâtî'nin sunduğu görüşün peşine takılmak değildir. Bilakis isteğimiz, onun -hocası merhûm Emîn Hülî'den almış olduğu- bağlamsal metodu içinde ulaştığı sonucu tahkîke devam etmektir. Ayrıca bu yöntemin, şüpheye hiç yer bırakmayacak şekilde, biricik Kur'ânî metod olduğunu vurgulamaktır. Bu metod sayesinde ki araştırmacılar Kur'ân'ın âyetlerini anlama husûsunda hata yaptıkları şüphesine düşmeksizin, Kur'ân-ı Kerîm'in maksatlarını keşfedebilmektedirler. -Eski âlimlerin de ihmal etmemiş olduğu- bu önemli metodu vurgulamamız, Allah'ın bize bu yeminlerden bazılarının maksatlarını keşif yolunu açması ve Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat kendisinin vurguladığı hususlara vâkıf olmamızla gerçekleşecektir. Böylece Kur'ân'daki bu yemin türünün tefsîri için yine Kur'ân'dan delil getirmiş olacağız. Biz, biliyoruz ki Kur'ân-ı tefsîr yollarının en yücesi ve kesinlikle en doğrusu, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîr edilmesidir. Çünkü Kur'ân'ın bir yerinde işâret edilen bir mesele, başka bir yerinde açıklanmış ve detaylandırılmıştır. Bundan dolayı gönlümüz bu metodun doğru olduğunda mutmaindir ve bizim kase/yemin için tercih edeceğimiz tefsir de budur. Zira biz serap ve hayallerin bize dikte ettiği fikirlerle kandırılmadık ki o fikirler bizi Allah'ın kitabına "hücûm edip de" onun hakkında zanla konuşmaktan korkmaz hale getirsin.

[1. Kur'ân'daki Yemin Örnekleri]

[1.1. Târik Sûresi'nden Yeminler]

Bu konuda üzerinde durduğumuz ilk örnek şu âyetteki yeminin tefsiridir: " *وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ. إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ. وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ* / Dönüş sahibi/Yağmur yağdıran göğe, (bitkiler ile) yarılan yere yemin ederim ki Kur'ân, (hak ile bâtil) ayıran bir sözdür. O, asla bir şaka değildir." (Târik 86/11-14). Müfessirlerin çoğu, bu âyette geçen " *الرجع/Rac*" ifadesinin "yağmur" ya da "çisenti" olduğunu belirtmişlerdir. Bazıları da yağmurun " *الرجع*" şeklinde adlandırılmasının sırrını açıklama yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Şevkânî şöyle der: "Araplar, bulutların

⁴ Ancak onlar bunu Dr. Bintü's-Şâtî'nin aynen uyguladığı şekliyle uygulamadılar. Yani onlar bununla -genel bir metod gibi- Kur'ân'daki bu önemli yemin çeşidini ele almadılar.

suyu denizlerden taşıdığını daha sonra da tekrar yere döndürdüğünü” iddia ediyorlardı.⁵ “İbn Abbâs’ın (ra) “o, yağmura dönüşen buluttur”⁶ sözü de buna işaret eder. “الصدع / *Sad*” kelimesinde ise bitkilerin çıkışı anında yeryüzünün çatlayıp yarılmasına işaret vardır. O sebeple bazı müfessirlerin bu kelimeye “bitki” diye tefsîr ettiklerini görürüz. *Rûhu’l-Meânî*’de de şu açıklamayı buluruz: “الصدع، bitkiden dolayı yeryüzünün çatlamasıdır, aslı yarılmak olup mecâzî olarak bitkiye bu isim verilmiştir”.⁷ Çünkü bitki yeri çatlatır, yeryüzü de bitkinin etkisiyle yarılr. Âyette âdeta şöyle denilmiştir: “Yeri yaran bitkiler sahibi yeryüzüne and olsun!”.⁸ “الرجع” ve “الصدع” kelimelerinin manâsı böyle olunca, yemin ve kendisine yemin edilen şey -ki o da “انه”deki zamirdir-, arasındaki münâsebet gâyet açıktır. “إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ وَمَا هُوَ بِالْهَيْزَلِ” âyetindeki zamir (انه); neredeyse bütün tefsîrlerde gördüğümüz üzere, -sûrenin genel akışı gereğince- Kur’ân’a değil yeniden dirilip (ba’s) canlanmaya (nüşûr) döner.⁹ Böylece Allah Teâlâ, bizzat Kur’ân’ın birçok yerde inkârlarını tescillediği kâfirlere, bu sûre-i kerîme üzerinden yeniden dönüşü (meâd) kanıtlamak ve vurgulamak istemiştir. O inkâr, Kur’ân’da ifade edildiği üzere, bazılarının dilinden şöyle dökülmüştür: “أَيَعِدُكُمْ أَنْتُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ / O, ölüp de toprak ve kemik hâline geldiğiniz zaman sizin tekrar (diriltilip) çıkarılacağınızı mı vaad ediyor?!” (Mü’minûn 23/35). Ve diğer bir âyet: “قَالُوا إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ

⁵ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr: el-Câmi’ fi’r-Rivâyeti ve’d-Dirâyeti fi İlmi’t-Tefsîr*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, trs.), 5: 420.

⁶ Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü’t-Tenzîl*, thk. Halid Abdurrahman el-Âkk, Mervân Sivâr, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife.), 4: 474.

⁷ Şihâbüddîn Mahmûd Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’il-Mesânî*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, trs.), 30: 100.

⁸ Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Abdulâlîm Berdînî, 2. baskı (Kahire: Dâru Şiâb, 1972), 20: 11.

⁹ Örnek olarak bkz. Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vîl*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr Basım Yayın Dağıtım, trs.), 4: 242; İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru’l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, 1. Baskı (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 2001), 5: 467; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *el-Bahru’l-Muhît*, 2. Baskı (Beyrut: Müessetü’t Târihu’l-Arabî ve Dâru İhyâu’t Turâsî’l-Arabî, 1990), 8: 456 (Ebû Hayyân, kendisinden öncekiler üzerine bir düzeltmede bulundu ve şöyle dedi: “Onlar “انه”daki zamirin Kur’ân’a döndüğünü söylediler... Ben ise şöyle diyorum: “انه”daki zamirin, insanların kıyamet günü dirilişi ve sırlarının ortaya çıkması haber verilen bir kelama dönmesi caizdir. Yani bu söz gerçeğe uygun kesin bir sözdür. Bunda bir şaka yoktur. Zamir, zikredilen bir şeye dönmüş olur. O da dirilişin haber verilmesini gizleyen kelimeler içinde şaka bulunan haberlerden değildir. Bilakis bunun hepsi gerçektir.). Biz de bundan dolayı “neredeyse bütün müfessirler” dedik. Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefsîr*, 5. Baskı (Cidde: Dâru’l-Kalem ve Mektebetü Cidde, 1987), 3: 546.

'Gerçekten biz, ölüp de toprak ve kemik hâline geldikten sonra mı tekrar diriltileceğiz?!' dediler" (Mü'minûn 23/82). Bir başka âyet: " وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَآؤُنَا / أَنِنَّا لَمُخْرَجُونَ / *İnkâr edenler, biz ve babalarımız toprak olmuş iken mi, gerçekten bizler mi (diriltilip) çıkarılacağız?!' dediler*" (Neml 27/67). Kâfirlerin, ba's ve nüşûru açıkça inkâr ettiklerini ortaya koyan bunlardan başka âyetler de vardır. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm burada hassas beyân üslubuna başvurmuştur ki bu üslup "yeniden diriliş ve dönüş" benzerliğinin somutlaşıp görünür olduğu âyetlerde, yemin edilmesidir. Bu olaylar ara sıra insanın başından geçer ve bu yüzden insan yeniden diriliş ve dönüşten şüphe etmez. Çünkü bu olaylar insanın (gözü) önünde vukû' ve vücûd bulmuştur. Kur'ân, "الرجع" sahibi göğe ve "الصدع" sahibi yere ettiği bu yeminle, sanki onların dikkatini şuna çekmek istemiştir: 'Nitekim sizler gökyüzünün deniz ve nehirlerden suyu nasıl taşıdığını, onu yağmura dönüştürüp yeryüzüne nasıl döndürdüğünü görüyorsunuz. Aynı şekilde yeryüzünün çorak ve âdeta ölü haline geldikten sonra Allah'ın orada hayatı yeniden nasıl var ettiğini ve -canlılığın simgesi olarak bitkilerden dolayı yeryüzünün nasıl çatlayıp yarıldığını görüyorsunuz. İşte ölümünüzden sonra, size de hayat böyle tekrar verilecek ve ölümünüzden sonra yeniden diriltileceksiniz'.

Belki de anladığımız bu manayı destekleyen ve kalpteki tatmini artıran bu yorumu göre, Kur'ân-ı Kerîm; -yeryüzünün ölümünden sonra diriltilmesi ile ölümlerin diriltilmesi- şeklinde tezâhür eden şu iki durum arasındaki ilginç uyumu tescillemiştir. Bu iki durumdan birinin diğerine delâlet ettiği açıktır. Nitekim bu konu, âyette ifadesini şu şekilde bulur: " وَتَرَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَآتَيْنَا بِهِ بِلْدَةً مَيْتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ / *Gökten bereketli bir su indirip onunla kullar için rızık olarak bahçeler, hasat edilecek hubûbât ve kat kat tomurcuqları olan yüksek hurma ağaçları bitirdik ve böylece o suyla ölü bir beldeye hayat verdik. İşte (dirilip kabirlerden) çıkış da böyledir*" (Kâf 50/9-11). Yani 'bu suyla ölü bir toprağı diriltip, bitki ve ekinlerini çıkarttığımız gibi sizleri de kıyâmet günü kabirlerinizden diri olarak çıkaracağız.' demektir.¹⁰ Bu manâ gâyet açık bir şekilde ortaya çıktığı gibi yeryüzünün diriltilmesi (kendisiyle yemin edilen) ile ölümlerin kıyâmet günü diriltilmeleri (kendisi üzerine yemin edilen) ifadesi arasındaki benzerlik hususunda şüpheye yer bırakmaz. Allah Teâlâ, başka bir âyette " وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا

¹⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.), 26: 154.

أَقَلَّتْ سَحَابًا يَغَالًا سُقْنَاهُ لِيَلِدَ مَيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ / O, rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderendir. Nihayet rüzgârlar ağır bulutları yüklediği vakit, onları ölü bir belde (yi diriltmek) için sevk ederiz de oraya suyu indirir ve onunla her çeşidinden meyveler çıkarırız. İşte ölüleri de öyle çıkaracağız. Ola ki düşünürsünüz.” (A’râf 7/57) buyurur. Şüphe yok ki bitkilerin yerden çıkartılmasını ‘diriltmekle’, ölülerin diriltmesini de ‘kabirden çıkmakla’ ifade etmek; bitkilerin çıkartılmasıyla ölülerin diriltmesi arasındaki benzerliği ortaya koymak içindir. Bu, kıyâs metodunu -yani görünmeyenin görüne kıyâsını- açıklamak, bunu insanların zihinlerine yaklaştırmak¹¹ ve bu gaybî (diriliş) hakikatının benzer bir hakikat ile açıklanması ve aynı zamanda bu hakikati inkâr edenlerin görebileceği şekle getirmek için böyle yapılmıştır. Bu delil gâyet net olup onun niçin getirildiği açıklandığından dolayı, Kur’ân -birçok âyette¹² ölü toprağın canlandırılmasını ve bunun müşâhede edilebilme imkânını açıkladığı halde- kâfirlerin dirilişi inkâr etmelerinden söz ederek bunu gerçekten garipsiyor: “/وَإِنْ تَعْجَبَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ إِذْآ كُنَّا تُرَابًا ءَاِنَّا لَبِي خَلْقٍ حَبِيْبٍ / Eğer şaşırırsan, asıl şaşılacak olan ‘biz toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?!’ demeleridir.” (Ra’d 13/5).

Nitekim Kur’ân-ı Kerim’in, kulların kıyâmet günü yerden çıkışını da yeryüzünün dirtiltilmesini bizzat bitkilerin çıkmasıyla açıkladığı gibi nitelediğini görürüz. Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “يَوْمَ تَشَقُّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ / O gün yer, onların üzerinden süratle yarılıp açılır. Bu, bizim için kolay bir toplamadır.” (Kâf 50/44). Kur’ân, yine yeryüzünün dirtiltilmesini de kulların dirilişi (nüşûr) ile aynı şekilde nitelemektedir: “وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ / O, gökten yağmuru bir ölçüye göre indirendir. Biz onunla ölü beldeyi canlandırdık. İşte siz de (yerden) böyle çıkarılacaksınız.” (Zuhruf

¹¹ Âlûsî, Rûhu’l-Meânî, 26: 177.

¹² Allah Teâlâ’nın şu âyetleri de bunlardandır: “/وَأَيُّةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا / Ölü toprak onlar için bir âyettir. Biz onu dirilttik...” (Yâ-sîn 39/33), “... وَبَعَثْنَا فِي نَفْسِهِ رُوحَنَا لِتِخْرِجَ الْأَرْضَ بِرَحْمَتِنَا وَتَخْرِجَ الْمَوْتَى... / Allah, gökten su indirip onunla yeryüzünü ölümlünden sonra diriltti. Şüphesiz bunda dinleyecek bir toplum için bir ibret vardır.” (Nahl 16/65), “... وَبَعَثْنَا فِي نَفْسِهِ رُوحَنَا لِتِخْرِجَ الْأَرْضَ بِرَحْمَتِنَا وَتَخْرِجَ الْمَوْتَى... / Allah’ın varlığının delillerinden biri de şudur: Sen yeryüzünü boynu bükük (kupkuru) görürsün. Onun üzerine yağmuru yağdırdığımız zaman kıpırdar ve kabarr. Şüphesiz ki, onu diriltten, elbette ölüleri de diriltir...” (Fussilet 41/39). Ve dirilişe delil getirip onu vurgulamak etmek için buyurduğu şu âyet: “... وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِئَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ رَوْحٍ بِهِجٍ. ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخْرِجُ الْمَوْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ / ...Yeryüzünü de kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarr ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir. Bu böyledir. Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir. Şüphesiz O, ölüleri diriltir ve O, her şeye kadirdir.” (Fâc 22/5-6).

43/11). Kulların neşir gününde canlandırılıp diriltilmesine, “yağmur” olarak nitelenen “الرجع” adı verilmiştir.¹³ Çünkü her ikisi de önceden buldukları hale geri döner; buna göre insanlar daha önce olduğu gibi canlı haline, yağmur da buhar olarak gökyüzüne yükselmeden önceki (su) hâline döner. Bu tezâhürler arasındaki münâsebeti destekleyen şeylerden biri de onlara delâlet ve onları ifade eden lafızların aynı olmasıdır.

Yemin edilen (وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ. وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ.) ile kendisi üzerine yemin edilen (إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ.) arasındaki ince bağlantıya işaret eden hassas manâyî; Kıyâmet gününün durumu hakkında Peygamberimiz'in hadîs-i şerifinde gelen ve Müslim'in *es-Sahîh*'inde, ma beyne'n- Nefhateyn bâbında, Ebû Hureyre'den naklettiği şu rivâyet de teyîd eder: “Rasûlüllah şöyle buyurdu: ‘İki üfürüş arası kırktır’. ‘Kırk gün mü yani Ey Ebû Hureyre?’ diye sordular. Ebû Hureyre, ‘bilmiyorum’ dedi. Onlar ‘kırk ay mı?’ diye sordular, O ‘bilmiyorum’ dedi. Onlar, ‘kırk sene mi? Dediler, o yine ‘bilmiyorum’ diye cevap verdi. ‘Sonra Allah gökyüzünden bir su indirir de yeşilliklerin çıktığı gibi çıkarlar’ buyurdu ve ‘kuyruk sokumu (عَجَبُ الدُّبِّ) kemiği dışında insandaki her şey çürür. Kıyâmet günü yeniden yaratma ondan oluşturulur.’”¹⁴ Bu rivâyet, İmam Buhârî'nin “يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا / o gün sûra üfürülür de siz grup grup gelirsiniz” (Nebe' 78/18) âyetini ele aldığı bâbta zikrettiği hadîstir. ¹⁵ Kuyruk sokumu, belin en altındaki kemikte bulunan küçük bir parçadır.¹⁶ Aynı şekilde Müstedrek'te şöyle bir hadîs vardır: “Ebû Rezîn'den rivâyet edildiğine göre, o ‘Yâ Rasûlallah! Kıyâmet günü hepimiz Allah'ı görecek miyiz? Allah'ın mahlûkatında bunun bir delili var mıdır?’ diye sordu. Rasûlüllah, ‘hepiniz Ay'ı görmüyor musunuz?’ şeklinde mukabele etti. Ebû Rezîn ‘Evet, tabii ki’ diye cevapladı. Rasûlüllah, ‘Allah daha büyüktür’ dedi. Bunun üzerine ‘Allah ölüleri nasıl diriltir, mahlûkatında bunun örneği var mıdır?’ diye sordu. Rasûlüllah da ‘sen verimsiz hale gelmiş bir vadiden hiç geçmedin mi?’ diye mukabele etti. Ebû Rezîn ‘geçtim tabii’ dedi. Rasûlüllah yine ‘o vadinin yeşillenerek hareketlendiği bir zamanda

¹³ Bu, Allah Teâlâ'nın şu âyetidir: “ءِذَا مِنَّا وَمِمَّا مَكَّنَّا نَرَىٰ ذَٰلِكَ رَجْعًا بَعِيدًا / Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmiz)?! Bu, (akla) uzak bir dönüştür!” (Kâf 50/3).

¹⁴ Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, (Beyrut: Dâru İhyait Turasil-Arabî, trs.), 4: 227.

¹⁵ Bkz. Muammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Beyrut: Dâru'l Fikr Basım Yayın Dağıtım, 1994), 2: 205.

¹⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 26: 174.

oradan geçtin mi?’ diye sordu. Ebû Rezîn ‘tabii, geçtim’ şeklinde cevapladı. Rasûlullah ‘İşte Allah ölüleri böyle diriltir, onun mahlûkâtındaki örneği budur.’ buyurdu”.¹⁷

Evet. Kâf Sûresi’nin, yukarıda ele aldığımız 9, 10 ve 11. âyetlerinin tefsîrinde bir işaret bulmamıza rağmen, geçmiş müfessirler Târik Sûresi’nin bu âyetlerinde kendisiyle yemin edilen ile üzerine yemin edilen şey arasındaki açık münâsebeti farketmemiş ve ilgili yerlerde buna değinmemiş olabilirler.¹⁸ İbn Kesîr; “ *اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُبْرِ سَحَابًا فَسُقَاتُهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ* / *التَّشْوُرُ* / Allah, rüzgârları gönderendir. Onlar bulutları harekete geçirir. Biz de bulutları ölü bir toprağa sevk eder ve ölümünden sonra onunla yeryüzünü diriltiriz. İşte ölümden sonra diriliş de böyledir.” (Fâtır 35/9) âyetinin tefsirinde şu değerlendirmeyi yapar: “(Kur’ân’da) Allah Teâlâ’nın ölümünden sonra yeryüzünü yeniden diriltmeye delil getirmesi çoktur.”¹⁹ “ *وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ... أَهْنَزَّتْ وَرَبَّتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ رَوْحٍ بَهِيحٍ. ذَلِكَ بَأْنِ اللَّهِ هُوَ الْحَقُّ وَأَنْهُ يُحْيِي الْمَوْتَى وَأَنْهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* / ...Yeryüzünü de kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir. Bu böyledir. Çünkü Allah, hakkın ta kendisidir. Şüphesiz O, ölüleri diriltir ve O, her şeye kadirdir.” (Hac 22/5-6) âyetinin tefsirinde ise şunları söyler: “Bu, Allah’ın ölü toprağı dirilttiği gibi ölüleri de diriltmeye kadir olduğuna başka bir delildir... “ *وَأَنْهُ يُحْيِي الْمَوْتَى* / O ölüleri diriltir”. Yani nasıl ki ölü toprağı diriltilip orada bu çeşitleri yeşertiyorsa, işte bunları diriltir, şüphesiz ölüleri de diriltecektir.”²⁰ Örneğin İbn Kayyım, daha çok Kur’ân’daki yeminleri incelemeye ve sırlarını açıklamaya tahsis ettiği *et-Tibyân fi Aksâmi’l-Kur’ân* adlı kitabında, başından beri Allah Teâlâ’nın bazı mahlûkâtına yemin etmesinin, bunların Allah’ın Rab olduğuna delâlet eden büyük mucizelerinden²¹ olduğuna büyük bir kararlılıkla inanır. Bu,

¹⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ales’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru’l-Kütübî’l İlmiyye, Beyrut, 1. bs., 1990, 4/605; Bkz. Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, Dâru’r-Rayyan li’t-Türâs, Kahire, ve Dâru’l-Kitabu’l-Arabî, Beyrut, Hicri 140 / 1/85.

¹⁸ Ancak Âlûsî’nin zikrettiği, ‘yeryüzünün yarılmasını bitkiler değil de pınarlar olduğunu’ söyleyenlere karşı çıkan bazı âlimlerin ince anlayışı hariç. Çünkü O şöyle demiştir: “Denilmiştir ki yeryüzü pınarlarla yararılır. İki vasfıyla zikredilen diriliş anlatan Kur’ân hakikati üzerine yemin edilmesi anında gökyüzü ve yeryüzünün vasıflarının bu ikisinin bizzat kendilerinin bu dirilişin şahitlerinden olduğunu ima etmek için olduğu izlenir. Bu da yağmurun, “الرجع” ile tabir edilmesindeki sırdır. Bu ise Kur’ân’ın çeşitli yerlerinde zikredildiğine göre yeryüzünün yeniden pınarlarla değil de dirilişe benzeyen bitkilerle yarılmasındadır.” Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 30: 100.

¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 3: 549.

²⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 3: 209.

²¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyân fi Aksâmil Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, trs.), 3.

merhûm Bintü's-Şâtî''ın; 'kadîm müfessirlerin çoğu zaman azâmet düşüncesinin peşinden gidip Kur'ân'daki bu çeşit yeminleri de bu açıdan tefsîr ettikleri' şeklinde ileri sürdüğü görüşünü tekîd eder. O, bu konuda şöyle der: "Kadîm müfessirlere göre hâkim görüş, Kur'ân'daki bu tür yeminlerin, kendisiyle yemin edilen şey için ta'zîm manası taşıdığıdır. Bu fikir hâkim olmuş ve bu, onları Kur'ân-ı Kerîm'in 'vav' ile yemin ettiği her yerde yemini ta'zîm yönüyle açıklama şeklinde âdeta bir mecbûriyete sevk etmiştir.²² Bu sebeple İbn Kayyım, şu anda konu edindiğimiz yemin türünü tefsîr ederken şöyle der: "Allah Teâlâ yağmur sahibi gökyüzüne, yeşillikler sahibi yeryüzüne yemin etmiştir ki bunların hepsi Allah Teâlâ'nın rubûbiyetini gösteren mucizelerinden biridir."²³ Ancak bazıları bu düşüncüyü sürekli bir kıyâs yapmaya kadar götürmüştür. Âlûsî'nin -Allah'ın üzerine yemin ettiği mahlûkâtın sayısını zikrettikten sonra- söylediği "bir şeye ancak onu yüceltmek için yemin edilir"²⁴ sözünde olduğu gibi.

Bundan daha garip olan husus ise, bazı âlimlerin Allah'ın bir kısım mahlûkâtına olan yeminin, mahzûf bir muzâfa yani kendisine yemin edilene olduğu görüşüdür ki bu durumda takdîfi şöyledir: 'Yağmur yağdıran göğün yaratıcısına ve yarılan yerin yaratıcısına yemin olsun!' Onlar, bunu Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu çeşit yeminlerin tümü için sürekli bir kıyâs yapmışlardır.²⁵ Bu, belki de birçok âlimin, bu konudaki sahîh hadîslerden dolayı, Allah'tan başkası adına yemin edilmesini kerih görmelerindedir. Allah'tan başkası adına yemin etmenin mekrûh olması şeklinde meyletmiş oldukları bu görüş kullar hakkında doğrudur. Zira kulların Allah'tan başkası adına yemin etmeleri söz konusu olamaz. Ancak Allah Teâlâ, mahlûkâtından dilediğine yemin edebilir.²⁶ " لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ " / O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar." (Enbiyâ 21/23). Atıyye Muhammed Sâlim, müfessirlerin bu görüşte icma' ettiklerini söyleyip şunları eklemiştir: "Allah Teâlâ, başka şeyleri bırakıp da bir yere yemin etmez; bu ancak o yerle alakalı olan bir amaçtan dolayı olur. Burada kendisiyle yemin edilen ve kendisi üzerine yemin edilen arasında bir münâsebet ve bağlantı olur. Bu bağlantı, bazen açık bazen de gizli

²² Âişe Abdurrahmân, *et-Tefsîru'l-Beyânî*, 24.

²³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyân*, 67.

²⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 5: 71.

²⁵ Bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3: 138.

²⁶ İbn Kesîr bunun cumhurun mezhebi olduğunu söyledi.

olur. Her ne kadar bu konuda bir araştırmaya vâkıf olmasam da²⁷ bu hikmetin ve Kur'ân'ın icazının gerektirdiği fiilî bir durumdur.”²⁸

Buna şunu da ekleyebilirsiniz: Bu tür yeminlerde izâfet olduğunu söylemek, bizi Kur'ân düşmanlarını iknâ etmek ve bu gibi ince îmâları onlara karşı delil getirme konusunda Kur'ânî anlatımın ve üslûbun inceliklerini açıklayan latîf nükte ve işaretler üzerinde durmaktan alıkoyacaktır.

Yukarıda zikredilen hususlardan görüyoruz ki müfessirler yeryüzünün ölümünden sonra diriltilmesi ile kıyâmet günü kulların kabirlerinden dirilip haşredilmesi arasındaki benzerliğe açıkça işaret etmişlerdir. Fakat bu, bizim Târik Sûresi'nde ele aldığımız yeminde değil, aksine Kâf Sûresi'nde sunduğumuz âyetin tefsîrinde olmuştur. Yani onlar bu sûrede Kur'ân'ın nassı açık olduğu için bu münasebetin veya benzerliğin farkına vardılar ve fakat Târik Sûresi'nde ise ince bir şekilde işaret edildiği için bunu fark ed(e)mediler. Zira işaret ile açık anlatım arasında fark vardır.

[1.2. Vâkıa Sûresi'nden Yeminler]

Bunu destekleyen hususlardan biri de Allah'ın duyusal olarak idrâk edilebilen mahlûkâtına ettiği yeminde, duyusal olarak idrâk edilemeyen gaybî hakikatlerden birine ilişkin bir açıklamasının olmasıdır. Kendisiyle yemin edilen ile kendisi üzerine yemin edilen arasındaki münâsebette üzerinde durduğum (ikinci) konu Allah'ın şu âyetteki sözüdür: “ فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ. وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ. إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ. لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ ” *Yıldızların yerlerine yemin ederim ki, -eğer bilerseniz- gerçekten bu, büyük bir yemindir. O, elbette değerli bir Kur'ân'dır. O, korunmuş bir kitaptadır. Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir.*”

²⁷ Fakat O kendisiyle yemin edilen ile kendisi üzerine yemin edilen arasındaki münasebeti araştırdığında; -çoğu yerde-aralarında münasebetin bulunduğunu anlamasına rağmen, bazı yerler hariç- azamet fikrinin ve kendisiyle yemin edilen âyetlerin yaratıcısının kudretine delâlet ettiği fikrinin ardından gitti. Örnek olarak bkz; 9: 24, 130, 157, 163, 237, 253, 330. Onun; Kur'ândaki yemin edilen şey ile üzerine yemin edilen şey arasında kapsamlı bir münasebetin bulunduğunu ve bunun sürekli olduğunu anladığının delili başka bir yerdeki şu sözüdür. “Özellikle ben bu konuda ne bir araştırmaya ne de ona işaret eden bir tâlimata vakıf olamadım. Fakat izleyerek bunun birçok yerde sürekli olduğunu gördüm. Uygun olan başlı başına bir risale yapılmasıdır.” Muhammed Emîn eş-Şinkîti ve Atyye Muhammed Sâlim, *Edvâ'u'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, trs.), 9: 73. Bu konuda onun çalışması, -her ne kadar önce gelme üstünlüğüne sahip olsa da- Bintü's-Şâtî'nin, delillendirmesinde Kur'ân'ın ruhundan ve âyetlerinin sarıdığı kavli ve makamî karînelere yardım olarak sunduğu çalışmanın inceliğine sahip değildir.

²⁸ Şinkîti- Sâlim, *Edvau'l-Beyan*, 9: 69.

Vâkıa 56/75-79). Bu âyetteki yemin edilen şey ile üzerine yemin edilen şey arasındaki münâsebeti açıklamaya geçmeden önce bu âyetin bazı delâletlerine işaret etmek istiyoruz. Bunlardan biri(ncisi) şudur: Allah Teâlâ'nın “ فَلَا أَقْسِمُ ” sözünü, kadîm müfessirlerin de belirttikleri gibi, ‘yıldızların yerlerine yemin ediyorum’ demektir. Onlar buna delil olarak bazılarının âyeti “لَأَقْسِمَنَّ” şeklinde okumanın sahîh olmasını göstermişlerdir.²⁹ Fakat onlar “لا”nın tefsîrinde ihtilafa düştüler. Bazıları onun zâit olduğu görüşünü, diğer bazıları da onun geçmiş bir söze reddiye olduğunu ileri sürdü ki buna göre sanki şöyle denilmiştir: ‘Hayır! Durum sizin anlattığınız gibi değil. Daha sonra ‘yemin ederim’ diye başlamıştır. Üçüncü bir grup da “لا”nın haber verilen yemini yani kendisine yemin edilen şeyin tazîmini ve yüceltilmesini nefyetmek için olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Bu durumda mana sanki şöyle olur: ‘bu şekilde yemin etmiyorum, yemin etmekle onu hakkıyla yüceltmiyorum. Çünkü o bundan daha fazlasını hak ediyor’. Dördüncü bir grup ise “لا”nın yemini nefyetmek için geldiği, zira durumun (yemini gerektirmeyecek şekilde) zaten açık olduğu görüşünü benimsemişlerdir.³⁰ “لا”nın belki de en yakın tefsiri, merhûm Bintü’s-Şâtî’in belirttiği ve onu bu manâda değerlendiren bazı eski ulemânın da yaptığı gibi, zâit olduğunu zikretmeksizin, “لا”nın tekîd için geldiğidir. O, bu görüşü için, -fasîh ve asîl kullanımda değil bilakis halk lehçemizde kullanımıyla- bizim şu ana kadarki anlatımımızda kullandığımız şeyleri delil getirmiştir-. Biz herhangi birine belli bir vasiyeti vurgu ile iletmek istediğimiz zaman şöyle deriz: “ لاأوصيك بكذا / Hayır, sana şunu vasiyet etmiyorum” -sanki onu gözetecek birini ona vasiyet edermişim gibi-. Bunu vurgulu bir biçimde de şöyle söylerim: “ لاأوصيك بفلان / Hayır, sana filanca kimseyi vasiyet etmiyorum”.³¹ Şüphesiz bu ifade, “ لاأوصيك بفلان / sana filanca kimseyi vasiyet ediyorum” cümlesindeki vasiyetten daha vurguludur. Bundan dolayı “ لا أقسم”, geçmiş ulemânın da dediği gibi, “أقسم” demektir ve fakat vurgu ifade etmektedir. Bütün bu anlatımlara göre, Allah Teâlâ bu âyette yıldızların yerlerine gerçekte(n) yemin etmektedir. Yine bu manâya delâlet eden şeylerden biri de bu âyetin hemen ardından “ وَإِنَّهُ لَفَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ ” âyetinin gelmesidir ki bu da onun nefiy değil de yemin olduğunu gösterir. “ لَا أَقْسِمُ بِهَذَا النَّبَلِ / Bu şehre

²⁹ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, 17: 223-224; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 5: 335; Beyzâvî, *Tefsîrül Beyzâvî*, thk. Abdulkadir Arafat el-Aşâ Hasûne (Beirut: Dâru’l-Fikr 1996), 5: 419.

³⁰ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 5: 335.

³¹ Âişe Abdurrahmân, *et-Tefsîru’l-Beyânî*, 166.

yemin ederim ki, ...” [Beled 90/1] âyeti de bunu teyîd eder. Buradaki “لا”, yemini nefyetmek için değil bilakis tekîd etmek içindir. Zira Allah Teâlâ’nın bu şehre başka bir yerde daha yemin etmesi bunu kanıtlamaktadır. O da [Tîn 95/1-3] âyetidir: “ وَالَّذِينَ وَالزَّيْتُونَ. وَطُورِ سِينِينَ. وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ / Tîn’e ve zeytûn’a andolsun, Sinâ dağına andolsun, Bu güvenli şehre andolsun ki”.

Kendisiyle yemin edilen ile kendisi üzerine yemin edilen arasındaki bağlantı üzerinde durmak için nihâyet şu âyetin tefsîrine de bakmamız icâb eder: “ إِنَّهُ لَفُرَانٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ. لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ ” O, elbette değerli bir Kur’ân’dır. O, korunmuş bir kitaptadır. Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir.” Çünkü bazı müfessirler buradaki temizliği şer’î temizliğe hamlederek “المطهرون/tertemiz olanlar” sözünden maksadın “küçük ve büyük hadesten temizlenenler” olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Buna göre manâ, ‘Kur’ân’a insanlardan ancak temiz olanların dokunabileceği’ şeklindedir.³² Bu tefsir hakîkaten gariptir. Çünkü bu yorum, aşağıdaki sebeplerden dolayı, bu âyetlerin ruhuyla kesinlikle uyumlu değildir:³³

* Bu âyetlerin vârid olduğu sûre mekkîdir. Mekkî sûrelerde [genellikle] Usûlû’d-Dîn’e yani tevhîd, meâd ve nübüvvetin yerleştirilmesine özen gösterilmiştir. Şerîat ve hükümleri belirlemek ve ‘şunu/şöyle yap’ ya da ‘şunu/şöyle yapma’ gibi hususlar medenî sûrelerin konusudur.

* Kur’ân-ı Kerîm ne bu âyet indiğinde ne de Rasûlüllah’ın hayatında Mushâf halinde değildi. Ancak Hz. Ebû Bekir’in (ra) hilâfeti döneminde bir Mushâf’ta toplandı.

* “في كتاب مكنون” âyetindeki “مكنون” ifadesi; Allah’ın hurileri nitelediği “ كَاتَهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ / Sanki onlar (beyazlıklarıyla), saklanmış (gün yüzü görmemiş) yumurtalardır.” (Sâffât 37/49) âyetindeki gibi, “korunmuş, örtülmüş” manâsındadır.

* “لا يمسُّه الا المطهرون” ibaresindeki mess fiili ref’/ötre ile gelmiştir. Bu da onun lafzen ve mânen haberî bir fiil olduğunu gösteren delillerdendir. Eğer nehiy olsaydı (لا يمسُّه) şeklinde fethallı/üstün gelirdi. Bu âyeti nehye hamledenler, haberi zâhir anlamından nehiy manâsına döndürmeye ihtiyaç

³² Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 27: 154.

³³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyân*, 142-143. Bazı tasarruflarla.

duymuşlardır. Hâlbuki ki aslolan haberin de nehyin de gerçek anlamı üzerinde kalmasıdır. Burada ise sözün haberden nehye çevrilmesini gerektiren bir sebep yoktur.

* Şâyet Allah, abdestsiz kimseyi (muhdîs) men etmek isteseydi, başka bir yerde “ *إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ* / Şüphesiz Allah çok töbe edenleri sever ve çok temizlenenleri sever” (Bakara 2/222) buyurduğu gibi, “ *إِلا المتطهرون*” derdi. Çünkü “ *المتطهر*” temizlik işinin fâili, yani ‘kendisini temizleyendir’ ve mesela abdestli olan “ *متطهر*” dir. “ *المطهر*” ise başkasının temizlediği kişidir.

Biz bu sözümüzle okuyucuyu abdestsiz kimsenin Kur'ân'a dokunmasının harâm olmadığı gibi kesin olumsuz bir düşünceye sevk etmek istemiyoruz. Çünkü bu (Kur'ân'a abdestsiz dokunmak), gelen rivâyetlerde yasaklanmıştır. Hz. Peygamber'in Yemenlilere yazdığı mektupta “ *لا يمس القرآن إلا طاهر / Kur'ân'a ancak temiz (tâhir) olanlar dokunabilir*”³⁴ buyurmuştur. Aksine bizim burada anlatmak istediğimiz husus, -her görüşünün Kur'ân'da sabit olduğuna inanan kimseler gibi- bu âyetlerde söz konusu harâmlığa bir delil olmadığıdır. Sanki âyete bu anlamı verenler, unutup da Mushâf'ı büyük veya küçük olsun abdestsiz olarak taşıyan kimseyi uyarmak için bunu yapmışlardır. Mushâfları basıp dağıtanlar için bu âyetlere söz konusu bu anlamı vermek, -her ne kadar güzel bir niyetle ve Müslümanlar için bir hatırlatma olsa da- âyetlerden kastedilen asıl manaya her ne kötülük varsa yapmış oluyor.³⁵ İbn Teymiyye gibi

³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibÿân*, 142-143.

³⁵ Kur'ân-ı Kerim'in bazı âyetlerinin manâlarını ortadan kaldıran bu durumun bir benzeri de âyetler ile darb-ı mesel (atasözü) yapılmasıdır. Bu mesel ile kastedilen manâ, kendisinden darb-ı mesel yapılan âyette murâd edilen manânın üzerine baskın gelip yayılır ve âyetin hakiki delâletini örter. Bunun örneği, benim avamda farkına vardığım -ve havâssında çoğunun- içinde bulunduğu durumdur. Ben onlara Allah Teâlâ'nın “ *فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ*” / *...bilmiyorsanız ilim/zikir sahiplerine sorun.*” âyetinde kastedileni manayı sorunca, onlar ‘âlimlere sorun’ demektir şeklinde cevap veriyorlar. Bu âyet çokça tekrarlanıp durduğu için; bir şey bilmeyip işin ehline (uzmanlarına) müracat etmesi istenen herkese cevap vermede kullanılan diğer meseller gibi, onlar âyetteki ehli zikrin âlimler olduğunu anlamışlardır. Ancak bu yaklaşım, şüphesiz bu âyetteki ehli-i zikrin, tefsîr kitaplarında da anlaşıldığı ve âyetin sözlü ve makâmî siyâkının da delâlet ettiği gibi, ‘Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan ehli-i kitap’ olduğu şeklindeki anlamı ortadan kaldırmıştır. *Birincisi*, Mekke müşriklerinin Hz. Muhammed'in (sas) nübüvvetini inkâr ettikleri belirtilen sebep-i nüzûlde ifadesini buluyor. Onlar demişlerdi ki: “Allah, beşer elçi edinmekten daha büyüktür, bize melek (elçi) göndermeli değil miydi?!” (Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu'n Nüzûl*, 1. Baskı (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 229). Bunun üzerine Allah Teâlâ “ *وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ* / *Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri ancak peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim/zikir sahiplerine sorun.*” âyetini indirdi. Yani bu Allah'ın değişmeyen kanunlarından ki o da kullarına ancak kendi cinslerinden elçiler

bazı âlimlerin bu âyetleri, abdestsiz kimsenin Mushâf'a dokunmasının harâm olduğuna delil getirmesi de onlara bu konuda aracı olamayacaktır. Çünkü o bu meseleye âyetin asıl manâsı dışında başka bir açıdan delil getirmiştir ki o da (âyetin bu konuya sadece) tenbîh ve işâret ettiği ile alakalı bir yöndür. Nitekim bunu şöyle dile getirir: 'Yani gökyüzündeki sayfalara ancak temiz(melekler)ler dokunabiliyorsa aynı şekilde elimizdeki Kur'ân sayfalarına da sadece temiz olanın dokunabilmesi gerekir.³⁶ Bu da gördüğün gibi nâdir kullanılan bir delil getirme şeklidir.

Durum bizim açıkladığımız gibi olunca, eski âlimler "المطهرون" lafzını hangi manâda kullanmışlardır? Onlar -tefsirlerinin genelinde de olduğu gibi- bu kelimeyi "melekler" anlamında kullanmışlardır. Bu durumda manâ, 'semâdaki (yani Levh-i Mahfûz'daki) kitaba ancak melekler dokunabilir' şeklinde olur. Bu manâya Allah Teâlâ'nın yüce kitabının başka yerindeki şu sözünü delil getirmişlerdir: " فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ بِأَيْدِي سَفَرَةٍ. كِرَامٍ بَرَرَةٍ. / O, şerefli ve sâdik yazıcı meleklerin elinde; yüksek, tertemiz ve çok değerli sayfalardadır." (Abese 80/13-16). Fakat biz, kendisine yemin edilen şey ile üzerine yemin edilen şey arasında bağlantı kurduğumuzda, "المطهرون" lafzının bizi melekler dışında başka bir manâya daha sevk ettiğini görürüz. O da bazı eski âlimlerin işâret ettiği bir mana olup bu, Kur'ân'ın *ilim*, *marifet* ve Allah'ın bize ondaki (tabiat) âyetlerini düşünmemizi emrettiği geniş kâinat ile bu âyetlerin esrârını ve vahyedilmesi mümkün ilginç anlamlarını *araştırma* ile irtibatı olan bir manâdır. (Şevkânî) *Fethu'l-Kadîr*'de şu değerlendirmeyi yapar: "Araplar yıl-

göndermesidir. Önceden Araplar, semâvî kitapları hiç bilmezlerdi. Kur'ân onlardan dönüp Yahudi ve Hristiyanlar gibi bunu bilenlere sormalarını istemiştir. *İkincisi* de -ki bu sözel siyaktır ve- bu âyetten hemen sonra gelen Nahl Sûresi 44. âyetinde "بِالنِّيَّاتِ وَالرُّبْرِ... / açık belgeler ve kitaplarla..." ve "وَمَا جَعَلْنَاهُمْ" *وَمَا جَعَلْنَاهُمْ* / Biz, onları yemek yemez bir beden halinde yaratmadık. Onlar ölümsüz de değillerdi." (Enbiyâ 21/8) âyetinde örneklenir. Sözü edilen manası ile bu âyet, hâlî ya da makâmî siyâkımdan koparılmış ve -çoğu insanın zihninde- kendisiyle darb-ı mesel yapılan siyâkı ile bağlanmış olur. Aynı şekilde onu sözlü siyâkı içerisinde kendisinden önce ve sonra gelenden de koparılmış olur. Sonrasında gelen sözü zikretmeden sadece "فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ.../...yazıklar olsun o namaz kılanlara ki..." (Mâûn 107/4) demiş olsaydık, olacak olan gibi olurdu. Bunların ikisi de âyeti, şâri' olan Allah Teâlâ'nın murâdından tamamen uzaklaştırmıştır. Bazı âlimlerin Kur'ân'la darb-ı mesel yapılmasını veya âyetin dünya işlerinden birinde kullanılmasını mekrûh görme sebebi belki de budur. Üstelik bazıları bunu Kur'ân'ın hafife almak saymışlardır. İbn Şihâb'ın "münâzarada Allah'ın kitabı ve Rasûlullah'ın sünnetini kullanma!" sözü bundan dolayıdır. Ebu Ubeyd -bunu açıklayarak- şöyle demiştir. "O ikisini başka söz ve davranışlarla bir tutma' demek istiyor". Bkz. Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 483

³⁶ İbn Kayyim el-Cevziye, *et-Tibyan*, 143-144.

dızların yer ve konumlarını bilmeyi en seçkin ilimlerden sayıyorlar ve yollara, vakitlere, verimlilik ve verimsizliğe dâir onlarla çıkarımda bulunuyorlardı.³⁷ Bu manâya göre, âyetteki dokunmadan maksat; 'organlarla olan maddî dokunma' değil, Râgıb Isfahânî'nin de bu âyete değindiği sırada 'yani onun gerçek bilgisine ancak nefsini temizleyip fesat kirinden arındıran kimse ulaşır'³⁸ şeklinde belirttiği ettiği gibi, ancak 'mânevî ve fikrî bir dokunma' olur. Diğer bazı müfessirler de benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Örneğin Ferrâ, 'onun tadını, faydasını ve bereketini ancak temiz olanlar bulabilir...' der. Hüseyin b. Fudayl, 'onun tefsîr ve tevîlini ancak Allah'ın şirk ve nifaktan arındırdığı kimseler bilebilir.'³⁹ Başka bazıları da "Burada nefsi temiz olmayan kimsenin, 'nefs ve fikir eliyle' Kur'ân-ı Kerîm'in manâlarına 'dokunmaması' gerektiğine bir işaret vardır..." demişlerdir. Yine 'Kur'ân'ın hakikî esrârının en küçüğüne bile ancak şehvet kötülüklerden ve muhâlefet kirlerinden temizlenmiş olanlar ulaşabilir' şeklindeki manânın câiz olabileceği de söylenmiştir.⁴⁰ Bu durumda sanki şöyle denilmiştir: 'Nasıl ki yıldızlara, onların yerlerine ve onları kuşatan tüm sırlara vukûfiyet ancak düşünce, tefekkür ve zihin temizliğiyle meydana geliyorsa; aynı şekilde bu Kur'ân'ın inceliklerine ve sırlarına da ancak nefsi temiz olup Allah'ın kendilerini en iyi şekilde düşünmeye muvaffak kıldığı kimseler vâkıf olabilir. Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ / Yeryüzünde haksızca büyüklenenleri âyetlerimden uzaklaştıracağım" (A'râf 7/146). Bu âyetin manasıyla ilgili olarak Katâde'den "onları kitabımı anlamaktan men edeceğim" rivâyeti gelmiştir.⁴¹ Bu da İbn Kesîr'in şu sözüyle tercih ettiği tefsîrin aynısıdır: "Yani onları; azâmetimi, şeriatımı ve ahkâmımı gösteren huccet ve delilleri anlamaktan men edeceğim."⁴²

Fakat onun sözünden buradaki âyetlerin manâsını, âyet kelimesinin genel anlamına yani Allah'ın azametini delâlet eden kevnî âyetler ile -belirtildiği gibi - şeriat ve hükümlerine delâlet eden Kur'ânî âyetler anlamında kullandığı

³⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3: 125.

³⁸ Ragıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Nedim Meraşlı (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî ve Matbaatü't Tekaddümi'l-Arabî, 1972), "طهر" Maddesi.

³⁹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5: 160; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 17: 226.

⁴⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 27: 162-163.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 7: 283.

⁴² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 2: 248.

ortaya çıkar. Bu aynı şekilde Taberî'nin -bu konudaki ihtilâfı zikrettikten sonra- tercih ettiği anlamdır: "Bu konuda doğruya en lâıyk olan görüş şöyle denilmesidir: 'Muhakkak ki Allah âyetlerinden çevireceğini haber vermiştir. Bu âyetler, O'nun kullarına emredip itaati farz kıldığı tevhid, adâlet ve diğer farzların hakikatini gösteren delil ve işaretleridir. Gökler, yeryüzü ve mahlûkâtından her bir varlık O'nun âyetlerindedir; aynı şekilde Kur'ân da O'nun âyetlerindedir.'"⁴³ Buradaki çevirme, İbn Teymiyye'nin de dediği gibi, kalplerini mühürleyerek onları men etmek ve böylece kalplerini neredeyse o âyetleri hiç düşünemez ve ibret alamaz hâle getirmektir.⁴⁴ İbn Teymiyye, *Fetâvâ* adlı eserinde işaret ve kıyâs ile her iki görüşün de sahîh olduklarını ikrâr ederek şöyle demiştir: "Kim Allah'ın 'ona ancak temiz olanlar dokunabilir' sözünü işitir de onun Levh-i Mahfûz veya Mushâf olduğunu ifade ederse, içerisinde Kur'ân harflerinin yazılı bulunduğu Levh-i Mahfûza ancak temiz bir beden'in 'dokunabileceğini' ve Kur'ân'ın manalarını da ancak temiz kalplerin ki onlar müttakîlerin kalpleridir- tadabileceğini söylemiş olur. Bu doğru bir manâ ve doğru bir bakış açısıdır. Bundan dolayı bir kısım seleften de bu anlam rivâyet edilir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'الْم. ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا / رَبِّبٌ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ' (Bakara 2/1-2). Yine 'هَذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ' / Bu (Kur'ân), insanlar için bir açıklama, müttakîler için bir hidâyet ve bir öğüttür.' (Âl-i İmrân 3/138) buyurmuştur. Bir başka âyette de 'يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ... / Allah, onunla rızasına tâbi olanları selâmet yollarına iletir...' (Mâide 5/16) buyurmuştur. Vb."⁴⁵

Bu manâya göre, kendisine yemin edilen "مواقع النجوم / yıldızların yerleri", onların 'düşmesi' ve kaybolması demek olur; bazılarının tercih ettiği gibi, Kur'ân'ın kısım kısım indiği yerler (yani Kur'ân'ın birinin ardından diğerinin geldiği kısım kısım geliş yerleri) değildir. Bu manâ, Taberî'nin tefsîrinde şu sözleriyle tercih ettiği anlamdır: "Bu konuda doğruya en yakın olan görüş, 'bunun manâsı 'yıldızların düşmesine ve gökyüzünde kaybolmasına yemin ederim ki' diyen kimsenin görüşüdür. Sebebi de şudur: "مواقع", "موقع" in cemi-sidir, "موقع" ise "موقعا" - يقع - وقع" dan türemiş "مفعل" veznindedir. Bu kelimenin

⁴³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9: 60.

⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 9: 60.

⁴⁵ İbn Teymiyye. *Kütübü ve Rasâilü ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi't Tefsîr*. (yrs.: Mektebetü İbn Teymiyye, trs.), 13: 242.

en çok kullanılan ve tevîli en açık anlamı ise bizim bu hususta söylediğimizdir. Nitekim 'doğruya en yakın olan görüş' deyişimiz bundandır.⁴⁶ İbn Kayyım da bu lafzın tüm bağlamlarına dayanarak *Tibyân*'ın'da şöyle söyler: "Buradaki mananın gurûb vaktinde yıldızların düşmesi olduğunu söyleyenlerin delillerinden biri de Rab Teâlâ'nın yıldızların doğuşuna, seyrine ve batışına yemin etmesidir. Çünkü yıldızlarda ve onların bu üç durumunda bir mucize, ibret ve delâlet vardır. Aynı şekilde yıldızların düşmesinden dolayı bu görüş tercih edilir. "المواقع" dan maksat da yıldızlardır.⁴⁷"⁴⁸

[Sonuç Yerine]

Bu konuda kayda değer olan husus, İbn Kayyım'ın kendisiyle yemin edilen ile kendisi üzerine yemin edilen şey arasındaki bağlantıya dikkat çekmesidir. Âyetteki dokunmamanın; bizim belirttiğimiz, hatta belki Kur'ân'ın bizzat kendisinde de zikredilen fikrî bir dokunma olduğu konusunda, bu bağlantı gizli değildir. Çünkü o (merhûm İbn Kayyım) şöyle der: "Yeminde, yıldızlar ile üzerine yemin edilen şey yani Kur'ân arasında zikredilen münâsebet bir kaç şekildedir: Bunlardan biri, Allah'ın yıldızları kara ve denizin karanlıklarında yol bulunabilmesi için (rehberler) kılmasıdır. Kur'ân âyetleri de cehâlet ve sapkınlık karanlıklarında hidâyete erilen rehberlerdir. Yıldızlar duyuşal karanlıklardaki rehber iken Kur'ân âyetleri ise manevî karanlıklarda rehberdir ki bu durumda iki hidâyete bir araya toplanmıştır."⁴⁹ Bu görüş, yıldızlar ile Kur'ân-ı Kerîm arasındaki benzerliği açıklaması hususunda gerçekten güzeldir. Yine bu görüş, bazı müfessirlerin bizzat bu âyette zikrettiği, kendisiyle yemin edilen şeyi yüceltme ve azamet düşüncesinin ardından sürüklenmekten daha güzel ve latîftir.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 27: 204.

⁴⁷ Belki de bu manayı destekleyen bir şeyde bazılarının burçları şöyle tefsir etmesidir: "O sözlükte köşkler ve konular anlamına gelir. Burada -Allahın şu sözünü kastederek: "Andolsun, biz gökte burçlar yaptık ve onu, bakanlar için süsledik." (Ficr 10/16)- ondan maksat güneşin, ayın, dolaşan yıldızların -ki bunlarda tecrübenin delâlet ettiği gibi on iki tanedir- konularıdır."

⁴⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyân*, 137.

⁴⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyân*, 138.

Kaynakça*

- Abdurrahmân, Âişe (1419/1998). *Tefsîru'l-Beyân li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 5. Baskı, Kahire: Dâru'l Maârif, trs..
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd (1270/1854). *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, trs..
- Begavî, Ferrâ (516/1122). *Meâlimü't-Tenzîl*. Thk. Halid Abdurrahman el-Âkk, Mervân Sivâr. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Beyzâvî, Abdullâh b. Ömer (685/1286). *Tefsîru'l-Beyzâvî*. Thk. Abdulkâdir A'râf at el-Aşâ Hasûne, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Buhârî, Muammed b. İsmail (256/870). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l Fikr Basım Yayın Dağıtım, 1994.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf (745/1344). *el-Bahru'l-Muhît*. 2. Baskı. Beyrut: Müessetü't Tarihu'l-Arabî ve Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabî, 1990.
- Hâkim en-Nisâbüri (405/1014). *el-Müstedrek ales's-Sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdulkadîr Ata. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr (807/1405). *Mecmeu'z-Zevâid*. Kahire Beyrut: Dâru'r-Rayyan li't-Türâs, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Hicri 1407.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, (541/1147). *el-Muharreru'l Vecîz fî Tefsîri Kitabi'l-Azîz*. Thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Kayyım el-Cevziyye (751/1350). *et-Tibyan fî aksamil Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs..
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ (774/1373). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

* Müellif, çalışmasının sonunda bir kaynakça vermez. Ancak biz dipnotlardan derleyerek ve bugün Türkçe'de kullandığımız alfabe sırasına göre düzenleyerek Kaynakça oluşturmayı gerekli gördük. Ayrıca TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) verilerini esas alarak kaynak eser müelliflerinin, hicri ve milâdi olarak vefât tarihlerini verdik (çev. notu).

- İbni Teymiyye. *Kütübü ve Rasâilü ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi't Tefsîr*. yrs.: Mektebetü İbn Teymiyye, trs..
- Kurtubî, Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm (656/1258). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdulâlîm Berdînî. 2. Baskı. Kahire: Dâru Şiab, 1972.
- Kuşeyrî, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim (261/875). *el- Câmiu's-Sahîh*. Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Beyrut: Dâru İhyait Turasil-Arabî, trs..
- Râgıb el-İfahânî (V/XI. yüzyılın ilk çeyreği). *Mu'cemu Müfredâtî Elfâzi'l-Kur'ân*. Thk. Nedim Meraşlı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî ve Matbaatü't Tekaddümi'l-Arabî, 1972.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't Tefâsîr*. 5. Baskı. Cidde: Dâru'l-Kalem ve Mektebetü Cidde, 1987.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali (1250/1834). *Fethu'l-Kadîr: el-Câmi' fi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs..
- Şinkîti, Muhammed Emîn (1393/1974) - Salim, Atıyye Muhammed. *Edvâ'u'l-Beyân fi İzâhi'l Kur'ân bi'l Kur'ân*. Beyrut: Alimu'l Kutub, trs..
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/923). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs..
- Vâhidî, Ali b. Ahmed (468/1076), *Esbâbu'n Nüzûl*, 1. Baskı. Beyrut: el- Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer (538/1144). *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Fikr Basım, Yayın Dağıtım, trs..
- Zerkeşî, Bedreddîn (794/1392). *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. yrs.: trs..